

MIROSLAV HROCH

A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában*

A nemzet az újkori európai történelem elválaszthatatlan kísérőjelenése. Könnyű ironizálni a „nacionalizmus” múlt- és jelenbeli ismérvein, kritizálni a szerepét, jó vagy rossz jegyeket osztogatni a folyamatban résztvevő csoportoknak, személyeknek, s akár nemzeteknek is. Ez a módszer a közönség egy részének ínyére van, de a téma tudományos megközelítésével nem tévesztendő össze. A történészek nem ítélőbírák: a valós történelmi átalakulásokat kell magyarázniuk. A közelmúltban a nemzetekkel és a nacionalizmussal foglalkozó irodalom jelentős méretűre nőtt, nagyrészt a társadalomtudósok munkájának köszönhetően, akik elméleti kereteket dolgoztak ki, majd kiragadott példákkal illusztrálták általánosításait. A történészek inkább az empirikus kutatással kezdik, s ezután lépnek az átfogóbb következtetések felé. Munkámban nem az a célom, hogy elméletet kovácsoljak a nemzetépítésről, inkább arra törekszem, hogy olyan, hatékony módszereket dolgozzak ki, melyekkel a nemzetépítés folyamatának tapasztalatai osztályozhatók és felmérhetők; ez a folyamat a tágabb társadalom- és kultúrtörténetbe illeszkedik, s nem az egyedi, megismételhetetlen események sorozataként kezelendő, hanem a társadalom széleskörű átalakulásának részeként, mely lehetőséget ad a megfontolt általánosításokra.¹ Mindjárt az elején le kell szögeznünk, hogy távolról sem tudunk megmagyarázni minden fontos problémát, amit a modern nemzetek kialakulása felvet.

* A tanulmány eredeti megjelenésének adatai: Hroch, Miroslav, „From National Movement to the Fully-formed Nation: the nation-building process in Europe”, *New Left Review*, No. 198 (March-April), 1993, pp. 3-20

A nemzeti mozgalmakkal foglalkozó történészek egyetértenek abban, hogy miközben megérteni próbálják őket, hiányos adatokkal dolgoznak. Ilyen értelemben a védhető konklúziókat nem tarthatjuk többnek részeredményeknél, s az „elméletek” csupán a további kutatás kiindulópontjának számítanak. Polemikus szellemben azt is mondhatnánk, hogy jelenleg az elméletek túltermelésével és a téma összehasonlító kutatásának stagnálásával van dolgunk.

Nemzet és civil társadalom

Ez a szerencsétlen helyzet véleményem szerint részben az általános fogalmi zavarnak tudható be. Ma ugyanis azt a folyamatot, mely Európában létrehozta a nemzeteket, a „nacionalizmus” eszméinek kibontakozásaként vagy elterjedéseként jellemzik. Úgy tűnik, ez különösen a közelmúlt angolszász szakirodalmára áll.² Megítélésem szerint ez a szemléletmód alaposan félrevezető. A nemzeti eszmék elterjedése ugyanis csak meghatározott társadalmi adottságok mellett mehetett végbe. A nemzetépítés nemcsak ambíciózus és narcisztikus értelmiségiek terve volt, inspiráló erejük nem lett volna elegendő ahhoz, hogy ezek az eszmék egész Európában elterjedjenek. Az értelmiségiek csak akkor „találhatják ki” a nemzeti közösséget, ha már megvannak a nemzet kialakulásának bizonyos objektív előfeltételei. Karl Deutsch már jó ideje felhívta rá a figyelmet, hogy a nemzettudat kifejlődéséhez szükség van valamire, ami tudatosulhat. A nemzeti érzés felfedezésének egyedi esetei nem magyarázzák meg, miért történt meg ez a felfedezés olyan sok országban, egymástól függetlenül, eltérő körülmények között és különböző korszakokban. Csak akkor vizsgálhatjuk meg a problémát, ha azt a hasonlóságot keressük, mely azoknak az okoknak a háttérében áll, amik miatt az emberek elfogadták az új nemzeti identitást. Lehet, hogy ezek az okok verbálisan megragadhatók, de a „magas politika” szintje alatt sokszor nem verbalizálódtak.

Maga a „nemzet” természetesen nem örök kategória, hanem az európai történelmi fejlődés hosszú és bonyolult folyamatának terméke. Sajat használatunkra, kiindulásként olyan széles társadalmi csoportként határozzuk meg, mely egyrészt több objektív kapcsolat (gazdasági, politikai, nyelvi, kulturális, vallási, földrajzi, történelmi) kombinációja, másrészt a kollektív tudatban történő szubjektív reflexió által integrált. Sok kötelék helyettesíthető egymással: némelyik különösen fontos szerepet játszik egy adott nemzet-

építési folyamatban, a másikban viszont csak másodlagos szerepet kap. Közülük hármat azonban nem lehet semmi mással felcserélni: (1) a csoport vagy legalább központi alkotóelemeinek „sorsaként” kezelt, közös múlt „emlékezetét”; (2) olyan nyelvi és kulturális kötődések sokaságát, melyek jóvoltából a csoporton belül magasabb szintű társadalmi kommunikáció válik lehetővé, mint rajta kívül; (3) a civil társadalomként szerveződő csoport tagjainak egyenlőségéről szóló koncepciót.

A folyamat, melyben a nemzetek kiépültek az említett központi elemek körül, nem volt előre elrendelt vagy megfordíthatatlan. Félbeszakadhatott, és hosszú szünet után újra megindulhatott. Ha Európa egészét nézzük, világos, hogy ennek két külön, nem egyenlő hosszúságú szakasza volt. Az első a középkorban vette kezdetét, és kétféle eredményhez vezetett, ami ellentétes kiindulópontokat teremtett a második szakasz, a kapitalista gazdaság és a civil társadalom felé történő átmenet számára. A szó valódi értelmében vett modern nemzethez vivő út ezen a ponton két ellentétes társadalmi-politikai helyzetből indulhatott ki (természetesen átmeneti esetek is adódtak). Nyugat-Európa nagy részén – Angliában, Franciaországban, Spanyolországban, Portugáliában, Svédországban és Németalföldön –, és keletebbre tekintve Lengyelországban, a kora újkori állam egy etnikus kultúra dominanciája alatt fejlődött ki, abszolutista formában vagy rendi-reprezentatív rendszerben. Az esetek zömében a késő feudális hatalmi rendszer ezután reformok révén vagy forradalom által modern civil társadalommá alakult át, *párhuzamosan* a nemzetállamnak mint egyenlő polgárok közösségének az építésével. Másfelől, Közép- és Kelet-Európa nagy részén egy „külső eredetű” (exogenous) uralkodó osztály dominált olyan etnikai csoportok fölött, melyek összefüggő területen éltek, de nem rendelkeztek „saját” nemességgel, politikai egységgel vagy folytonos irodalmi hagyománnyal. Kutatásaim során a második típusal foglalkoztam. Tévedünk azonban, ha azt hisszük, hogy Nyugat-Európában nem fordult elő ilyen helyzet. Kelet- és délkelet-európai sajátosságként szokták emlegetni, hogy léteznek „nem-domináns etnikai csoportok”, mintha ez csak az észtek, ukránok, szlovének, szerbek és más népek sorsa lenne. Ám eredetileg Nyugat- és Dél-Nyugat-Európában is voltak hasonló közösségek, csak nagyrészt asszimilálta őket a középkori és kora újkori állam, ha fenn is maradt jónéhány önálló, régi kultúra az integrációs folyamat során: az írek, a katalánok, a norvégok és mások (Kelet-Európában talán a görögök tekinthetők ezzel analógnak).³

Voltak átmeneti esetek is, amikor az etnikai közösség rendelkezett „saját” nemességgel és irodalmi hagyománnyal, de közös államszervezettel nem: a németek és az olaszok, később pedig (a köztársaság bukása után) a lengyelek.

A második helyzetfőpusban, melyre munkám összpontosult, a nemzetépítés modern szakaszának kezdete attól a pillanattól datálható, amikor a nem-domináns etnikai közösség bizonyos csoportjai saját etnikai hovatartozásukról kezdtek beszélni, és ezt egy potenciális, majdani nemzetként fogták föl. Előbb-utóbb észrevették, milyen hiányosságai vannak a jövőbeli nemzetnek, és arra törekedtek, hogy leküzdjék egyiket-másikat, miközben annak fontosságáról akarták meggyőzni honfitársaikat, hogy tudatosan tartozzanak a nemzethez. *Nemzeti mozgalomnak* ezeket a szervezett erőfeszítéseket nevezem, melyek a teljesen fejlett nemzet valamennyi attribútumának megszerzésére irányultak (ami nem mindig és mindenhol járt sikerrel). Súlyos félreértést okoz, ha a jelenlegi tendenciának megfelelően „nacionalistának” hívjuk őket. A nacionalizmus a szó szoros értelmében valami mást jelent: azt a szemléletmódot, mely *abszolút elsőbbséget ad a nemzet értékeinek minden más értékkel és érdekel szemben*. Ha a szót helyesen értelmezzük, távolról sem igaz, hogy minden patrióta nacionalista lett volna a 19. századi, 20. század eleji közép- és kelet-európai nemzeti mozgalmakban. Aligha alkalmazhatjuk a fogalmat olyan reprezentatív személyiségekre, mint Wergelandra, a norvég költőre, aki nyelvet akart teremteni országának; Mickiewiczre, a lengyel költőre, aki szülőföldje felszabadulására vágyott, vagy akár Masarykra, a cseh tudósra, aki úgy fogalmazta és valósította meg a nemzeti függetlenség programját, hogy végig a cseh nacionalisták ellen küzdött. A nacionalizmus csupán egy volt a nemzettudat formái közül, melyek e mozgalmak során kialakultak. Igaz, hogy a nacionalizmus később jelentős erővé válhatott ebben a régióban, akárcsak nyugatabbra, a nemzetállamok régiójában, ahol egyfajta, irracionális felhangokkal rendelkező hatalmi politikaként jelentkezett. A klasszikus nemzeti mozgalomnak azonban más volt a programja. A céljai közt szereplő követelések három fő csoportba sorolhatók, melyek megfelelnek a nemzeti létben tapasztalt hiányosságoknak: (1) a nemzeti kultúrának helyi nyelven alapuló fejlesztése, a nyelvnek az oktatásban, közigazgatásban és gazdasági életben való rendes használata; (2) az állampolgári jogok és a politikai öngazgatás elnyerése, eleinte az autonómia, végül (határozott követelésként rendszerint igen későn) a függetlenség formájában;⁴ (3) az etnikai csoportból épülő teljes társadalmi

struktúra létrehozása, művelt elittel, hivatalnoki karral és vállalkozói réteggel, de ahol szükséges, szabad parasztokkal és szervezett munkásokkal is. A követelések három csoportjának viszonylagos elsőbbsége és időzítése esetenként változott, de a nemzeti mozgalom csak akkor járta be teljes pályáját, ha mindegyiket elérte.

A nemzeti mozgalmak kiindulópontja és sikeres befejezése között három strukturális szakaszt különböztethetünk meg, résztvevőik kilétét és szerepét, továbbá az etnikai csoport általános nemzettudatának szintjét tekintve. A kezdeti időszakban, melyet *A szakasz*nak neveztem el, az aktív szereplők mindenekelőtt a nem-domináns csoport nyelvi, kulturális, társadalmi, olykor történelmi jellemzőinek tudományos kutatására, illetve az ezirányú tudatosság terjesztésére fordították az erejüket, de egészében véve nem merültek fel sürgető nemzeti követelések a hiányosságok orvoslására (volt, aki nem hitte, hogy csoportja nemzetté fejlődhet). A második időszakban, vagyis a *B szakasz*ban, újabb aktív szereplők léptek a színre, akik csoportjuk minél nagyobb részét akarták megnyerni a leendő nemzet létrehozása tervének, és hazafias agitálással próbálták „felébreszteni” bennük a nemzettudatot – a szakasz első részében nem értek el számottevő sikert, de a későbbiekben a közönség egyre inkább hajlott eszméik befogadására. Amikor a népesség nagyobb része speciális értékészletet hozott létre nemzeti identitásából, tömegmozgalom alakult ki (*C szakasz*). Csak ebben a befejező szakaszban jöhetett létre a teljes társadalmi struktúra, csak ekkor különülhetett el a mozgalmon belül a konzervatív-klerikális, liberális és demokratikus szárny a maga programjával.

A nemzeti mozgalmak négy típusa

Az itt leírt periodizációnak az a célja, hogy lehetővé tegye a nemzeti mozgalmak értelemmel bíró összehasonlítását, ami több annál a pusztán szinkronikus vizsgálatnál – a történelmi fejlődés analóg formáinak és szakaszainak tanulmányozásánál –, amely azt állapítja meg, hogy mi történt a múlt század folyamán Európa különböző országaiban ugyanabban az időpontban. Az összehasonlítás megkívánja, hogy kijelöljük a specifikus dimenziók korlátozott készletét, melyek alapján a különböző nemzeti mozgalmakat elemezni tudjuk. Természetes, hogy minél bonyolultabb az összehasonlítandó jelenség, annál nagyobb a rá vonatkozó dimenziók száma. Ál-

talában ajánlatos inkább fokozatosan haladni, lépésről lépésre gyűjteni az összehasonlítás eredményeit, ahelyett, hogy túl sok dimenziót vezetnénk be egyszerre. Nézzünk néhányat a legfontosabb jellemzők közül: némelyiket másokkal együtt jómagam is vizsgáltam, némelyik további kutatásra vár. Ilyen a vezető patrióták és aktív szereplők társadalmi hovatartozása és területi megoszlása; az identifikáció szimbólumaként és közvetítő eszközeként szolgáló nyelv szerepe; a színház, valamint a zene és a folklór szerepe a nemzeti mozgalmakban; az állampolgári jogok követelésének kiemelkedő vagy kevésbé jelentékeny volta; a történelmi tudatosság jelentősége; az iskolarendszer helye és az írástudás terjedése; az egyházak részvétele és a vallás befolyása; a nők hozzájárulása (akik aktív szereplőnek, másrészt szimbólumnak számítottak). Mindenekelőtt azonban az derült ki a munkámból, hogy Közép- és Kelet-Európában (de nemcsak ott) a nemzeti mozgalmak tipologizálása szempontjából központi jelentősége van egyfelől a B szakaszba, majd onnan a C szakaszba való átmenet, másfelől az egyenlőségre alapuló, alkotmányos társadalomba való átmenet közti *kapcsolatnak*. Gyakran ezt hívják általánosabb kifejezéssel élve a „polgári forradalom” pillanatának. Ha a változások e két sorozatát kombináljuk, az európai nemzeti mozgalmak négy típusát különböztethetjük meg:

1. Az elsöben a nemzeti agitálás az abszolutista régi rend uralkodása idején kezdődött meg, de a politikai rendszer forradalmi átalakulása során öltött tömeges jelleget, amikor a szervezett munkásmozgalom is megjelent. A B szakasz vezetői a politikai felfordulás közepette alakították ki nemzeti programjukat. Ilyen volt a cseh agitáció, a magyar és a norvég mozgalom, melyek 1800 körül léptek a B szakaszba. A norvég hazafiak 1814-ben tettek szert liberális alkotmányra és nyilvánították ki függetlenségüket, míg a csehek és a magyarok, jóllehet nagyon is különböző módon, az 1848-as forradalmak során alakították ki nemzeti programjukat.

2. A másodikban a nemzeti agitálás szintén a régi rend uralkodása alatt vett lendületet, de a tömegmozgalomba, vagyis a C szakaszba való átmenet az alkotmányos forradalom utáni időig váratott magára. A szekvencia eltolódását az egyenetlen gazdasági fejlődés éppúgy okozhatta (Litvánia, Lettország, Szlovénia vagy Horvátország esetében), mint az idegen elnyomás (Szlovákiában vagy Ukrajnában). A B szakaszról elmondható, hogy Horvátországban az 1830-as években kezdődött, Szlovéniában az 1840-es években, Lettországban az 1850-es évek végén, míg Litvániában az 1870-es éve-

kig késlekedett; a C szakaszt Horvátországban nem érte el az 1880-as évek előtt, Szlovéniában az 1890-es évek előtt, Lettorszáiban és Litvániában pedig csak az 1905-ös forradalom alatt jutott el odáig. Szlovákiában az erőszakos magyarosítás 1867 után megállította a C szakaszt, s ugyanezt tette Ukrajnában az elnyomó oroszosítás.

3. A harmadik típusban a nemzeti mozgalom már a régi rend alatt tömeges jelleget kapott, tehát a civil társadalom vagy az alkotmányos rendszer kialakulása előtt. Ez a típus fegyveres felkeléseket eredményezett, s az Oszmán birodalom európai területeire korlátozódott, vagyis Szerbiára, Görögországra és Bulgáriára.

4. Az utolsó típusban a nemzeti agitálás alkotmányos körülmények közt, a Nyugat-Európára jellemző, fejlettebb kapitalista környezetben indult meg. Ezekben az esetekben a nemzeti mozgalom egészen korán elérhetette a C szakaszt, mint Baszkföldön és Katalóniában, míg más esetekben erre csak egy igen hosszú B szakasz után került sor, mint Flandriában, vagy pedig egyáltalán nem, például Wales-ben, Skóciában, Bretagne-ban.

Természetesen az itt kijelölt, a definíciótól a periodizáción át a tipológiáig vezető lépések közül egyik sem lehet önmagában a célunk. Nem magyarázzák meg a különböző nemzeti mozgalmak eredetét és kimenetelét. Nem jelentenek többet szükségszerű kiindulópontnál, ahonnan a történeti kutatás elindulhat valódi célja, vagyis a kauzális elemzés felé. Miért lettek sikeresek bizonyos mozgalmak a versailles-i békerendszerrel záruló időszakban, illetve miért buktak el mások? Mivel magyarázható fejlődésük és kimenetelük változatossága? Ha nyilvánvalóan alaptalan az a divatos gondolat, hogy az európai nemzeteket a nacionalizmus találta fel, akkor azok a magyarázatok sem jobbak, amelyek egyetlen okkal számolnak. A kielégítő indoklásnak több okot kell figyelembe vennie, az általánosítás különböző szintjei között kell mozognia, és az egyenlőtlen európai fejlődés kronológiailag hosszú ívét kell átfognia.

A nemzetépítés előzményei

A magyarázatnak a modern nemzetépítés „előjátékával” kell kezdődnie, mely a késő középkori és kora újkori időszakban ment végbe, és nemcsak a nyugati nemzetállamok számára volt nagy jelentőségű, hanem azoknak

az etnikai csoportoknak a számára is, melyek a kontinens középső és keleti részén, vagy másutt a „külső” uralkodó osztályok uralma alatt maradtak, vagy később kerültek az alá. A történeti valóságban természetesen sok átmeneti eset létezett e két ideáltípus között. A középkori politikai képződmények közül, melyek saját írott nyelvvél is rendelkeztek, sok nem fejlődött állammennzetté, hanem részben vagy egészben elvesztette az önállóságát, míg lakossága általában megtartotta etnikai azonosságát. Így történt a csehekkel, katalánokkal, norvégékkal, horvátokkal, bolgárokkal, walesiekkal, írekkel és másokkal. Még a tipológiailag „tisztának” mondható nem-domináns etnikai csoportok esetében – mint a szlovéneké, az észteké vagy a szlovákoké – sem tekinthetünk el közös múltjuktól, egyszerű mítosznek nevezvén azt. Általában véve, a nemzetépítés folyamatának első szakasza, ha megszakadt is, gyakran jelentős forrásokat hagyott a második szakasz számára. Ezek közül különösen a következő tényezőket kell említenünk:

1. A korábbi politikai önállóság relikviái igen gyakran megmaradtak, jöllehet az „uralkodó” nemzethez tartozó rendek kisajátították őket, s olyan feszültséget keltettek a rendek és az abszolutizmus között, mely olykor a későbbi nemzeti mozgalmakat ösztönözte. A 18. század végi Európában sokfelé megfigyelhető ez a jelenség, például a magyar, cseh és horvát rendeknek a jozefinista centralizmussal szembeni ellenállásában, a finnországi nemességnek a III. Gusztáv új-abszolutizmusára adott reakciójában, az írországi protestáns földbirtokosoknak az angol központosítással való szembenállásában, vagy a norvégiai, helyi hivatalnok rétegnek a dán abszolutizmusra adott válaszában.

2. A korábbi önállóság vagy államiság „emlékezetének”, még ha az a régmúltba vezett is, fontos szerepe lehetett a nemzeti történeti tudat és az etnikai szolidaritás élesztésében. A B szakaszban a hazafiak először ezzel érveltek Csehországban, Litvániában, Finnországban, Bulgáriában, Katalóniában és másutt is.

3. Sok esetben többé-kevésbé fennmaradt a középkori írott nyelv – például a cseh, a finn és a katalán –, megkönnyítve a modern nyelvi és irodalmi norma kidolgozását. A 19. század folyamán azonban messzemenően el-túlozták az ilyen hagyatékkal rendelkezők és az azt nélkülözök közti ellentétet, és olykor azt állították, hogy ez megfelel a „történelmi” és „történelem nélküli” népek közti különbségnek, pedig valójában csak azzal függött össze a jelentősége, hogy milyen ütemben fejlődött a nemzet történelmi tudata.

Minden esetben világosan látható, hogy a modern nemzetépítés folyamata a nem-domináns etnikai csoport történelméről, nyelvéről, szokásairól szóló adatok gyűjtésével kezdődött, amely meghatározó elem lett a hazafias agitálás első szakaszában. Az A szakaszban a művelt kutatók „felfedezték” az etnikai csoportot és lefektették a „nemzeti identitás” későbbi kialakulásának alapjait. Intellektuális tevékenységük mégsem nevezhető szervezett társadalmi vagy politikai mozgalomnak. A patrióták nagy része egyelőre nem támasztott „nemzeti” követeléseket. Céljaik csak a B szakaszban alakultak át egy kulturális és politikai változásokra törekvő társadalmi mozgalom célkitűzéseivé, s nagyrészt megválaszolatlanul marad a kérdés, hogy miért történt így. Hogyan lett a tudományos érdeklődésből érzelmi kötődés? Miért vált a terület iránti lojalitásból és érzelmi vonzódásból a leendő nemzetet képező etnikai csoporttal való azonosulás?

A társadalmi mobilitás és kommunikáció szerepe

Első lépésben az átalakuláson belül három meghatározó folyamatot jelelhetünk ki: (1) a régi rend társadalmi és/vagy politikai válságát, melyben új feszültségek keletkeznek és új távlatok nyílnak; (2) az elégedetlenség megjelenését a nép számottevő köreiben; (3) a hagyományos erkölcsi rendszerekbe vetett hit elvesztését, mindenekelőtt a vallási legitimitáció hanyatlását, még ha ez csak kevés értelmiségit érintett is (de nemcsak azokat, akiket a felvilágosodás racionalizmusa befolyásolt, hanem azokat is, akikre más eszmeáramlatok kihívásai hatottak). Világos, hogy a jövőbeli kutatásoknak több figyelmet kell fordítaniuk a válság különféle vetületeire, és a patriótáknak arra a képességére vagy szándékára, hogy válaszaikat inkább nemzeti, mint társadalmi vagy politikai terminológiával fogalmazzák meg. Ha bizonyos értelmiségi csoportok most valóban nemzeti agitálást indítottak, az megnyitotta a kritikus B szakaszt. De ez nem jelentette mindjárt a modern nemzet megszületését, hiszen annak további feltételei voltak. Így fel kell tennünk a kérdést, milyen körülmények között lehetett végül sikeres ez az agitálás, hogyan ment át a C szakasz tömegmozgalmába, mely képes volt a nemzeti program kiteljesítésére?

A társadalomtudósok sokféle elmélettel próbálták magyarázni ezt az átalakulást, de nem elégedhetünk meg velük, mert nem felelnek meg az empirikus tényeknek. Ernest Gellner például a „nacionalizmus” növekedését

lényegében az iparosodás funkcionális követelményeivel magyarázza.⁵ Csakhogy az európai nemzeti mozgalmak többsége jóval a modern ipar kialakulása előtt jelent meg, és a fejlődésükben meghatározó B szakasz kiteljesült, mielőtt bármiféle kapcsolatba kerültek volna azzal – sok esetben ez túlnyomóan agrár viszonyok között történt. De ha a szociológiai irodalom nagy részét ilyen hibák jellemzik, akkor mi sem érhetjük be a hagyományos történetírók által kedvelt induktív leírással. Vegyünk szemügyre két tényezőt, melyeket a különböző szerzők más-más fogalommal jelölnek ugyan, de a szakma egyfajta konszenzussal tekint rájuk. Karl Deutsch szavával társadalmi mobilitásnak és kommunikációnak nevezhetjük őket.⁶ Amennyiben a felszínen maradunk, a helyzet aránylag egyszerűnek tűnik. Egyetérthetünk azzal, hogy a legtöbb esetben a patriotikus csoportosulások tagjai igen magas vertikális mobilitást mutató szakmákhoz tartoztak, és az olyan alacsony társadalmi mobilitású csoportokból való emberek, mint például a parasztok, nem domináltak bennük. A B szakaszban ezek szerint a társadalmi mobilitás jótékonyan hatott a patrióta program elfogadására. Idáig rendben is volnánk. Sajnos azonban azt is tudjuk, hogy gyakran ugyanezen csoportok tagjainak felfelé, az uralkodó nemzet soraiba történő, sikeres asszimilációját is megkönnyítette. Hasonlóképp a társadalmi kommunikáció – mint a valóságról szóló információk és a vele kapcsolatos attitűdök közvetítése –, kétségkívül fontos szerepet játszott a modern kapitalista társadalom létrejöttében; s ha a patrióták foglalkozását elemezzük, arra a következtetésre jutunk, hogy a nemzeti agitálás a nem-domináns etnikai csoporton belül leginkább azokat vonzotta, akik a legjobb kommunikációs csatornákkal rendelkeztek. A területenkénti elemzés során ugyanilyen eredményt kapunk: a legsűrűbb kommunikációs hálózattal rendelkező térségek voltak a legfogékonyabbak az agitálásra. Mindezek, úgy tűnik, megerősítetik Deutsch nézetét, hogy a nemzeti mozgalmak (szerinte a nacionalizmus) fejlődése együtt haladt a társadalmi kommunikáció és mobilitás javulásával, mely folyamatok egy általánosabb társadalmi átalakulás részét képezték.⁷

Azonban ezt a feltevést, legalább két határesetben, a történeti valóság mérlegére kell tennünk. Ilyen szélsőségeként kell figyelembe vennünk a két világháború közti Lengyelország Polesie körzetét, ahol a társadalmi mobilitás minimális volt, a piachoz nagyon gyenge kapcsolatok fűzték, és gyenge volt az írni-olvasni tudás. Amikor az 1919-es népszámlálás során a lakosokat nemzetiségükről kérdezték, többségük így felelt: „idevalósi (környék-

beli) vagyok”.⁸ Ez a jelenség meghatározó volt Kelet-Litvániában, Nyugat-Poroszországban, Alsó-Luzáciában és különböző balkáni régiókban is. És az ellenkező szituáció? A kommunikáció intenzív növekedése és a mobilitás magas aránya vajon a sikeres B szakasz okának tekinthető-e? Szó sincs róla: a Wales-ről, Belgiumról, Bretagne-ról, Schleswigról és más területekről szóló ismereteink éppen az ellenkezőjét bizonyítják: e két tényező megvolt, de a nemzeti agitálásra gyenge válasz érkezett, mivel az érlelődő alkotmányos rend fontosabbnak bizonyult az adott körülmények közt.

Válság és konfliktus

Lennie kellett tehát egy további számottevő faktornak is a társadalmi átalakulás, a mobilitás és a kommunikáció magas szintje mellett, mely tipikus módon hozzájárult a nemzeti mozgalmak lendületéhez. A nemzet számára releváns érdekellentétnek nevezem ezt a tényezőt, vagyis olyan társadalmi feszültségnek vagy összetűzésnek, mely a nyelvi (néha vallási) szembenállás térképére vetíthető. A 19. században gyakori példa erre, hogy a nemdomináns etnikai csoportból jövő friss egyetemi diplomások szembekerülnek az uralkodó nemzet zárt elitjével, mely ragaszkodik az állami és társadalmi vezető pozíciók örökletes tulajdonához.⁹ De a társadalmilag alárendelt csoporthoz tartozó parasztok is konfliktusba kerültek a domináns csoportból való földesurakkal, az egyik csoport kézművesei a másik nagykereskedőivel és gyárosaival, s így tovább. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezek az érdekellentétek, melyek befolyásolták a nemzeti mozgalmak sorsát, nem redukálhatók az osztályellentétre: a nemzeti mozgalmak tagjai ugyanis mindig különböző osztályokból és csoportokból toborzódtak, tehát a társadalmi kapcsolatok széles spektruma határozta meg érdekeiket (amibe természetesen az osztályviszonyok is beletartoznak).

Vajon miért tudták egyes európai országokban a nemzeti terminológiával sikeresebben artikulálni az ilyen jellegű társadalmi konfliktusokat, míg más országokban kevésbé? Az a paradox helyzet, hogy a 19. században a nemzeti agitálás gyakran korábban kezdődött és jobban előrehaladt azokban a térségekben, ahol a nemdomináns etnikai csoport mint egész, gyakran a vezetőit is beleértve, csekély politikai műveltséggel rendelkezett, és jóformán nem volt politikai tapasztalata az abszolutista elnyomás miatt, melyben nevelkedett. Csehország és Észtország csak két példa a sok közül. Ilyen

körülmények között nemigen nyílt tér a politikai diskurzus vagy vita fejlettebb formáinak. Az adott konfliktusban mindkét fél számára könnyebb volt nemzeti kategóriákkal megfogalmazni a társadalmi ellentéteket és viszályokat, melyeket a közös kultúrára, vagy egy bizonyos nyelvre, etnikai érdekre leselkedő veszélyként értelmeztek. Ez a fő oka annak, hogy a nyugat-európai nemzeti mozgalmak tipológiai eltérést mutatnak (lásd fenn a 4. típust). A politikai kultúra és tapasztalat magasabb szintje lehetővé tette, hogy a nyugati országok nagy részében politikai fogalmakkal fejezzék ki az érdekelletéteket. A flamand patrióták például a B szakasz kezdetétől fogva két – liberális és klerikális – táborra szakadtak, s a flamand választók a liberális vagy a katolikus pártra adott szavazatukkal nyilvánították ki politikai preferenciájukat, és csak egy kisebbség állt a tulajdonképpeni Flamand Párt oldalán. Ez a jelenség figyelhető meg a mai Wales-ben vagy Skóciában is. Ilyen körülmények közt a nemzeti program nem egykönnyen tehetett szert tömeges támogatottságra, és néhány esetben egyáltalán nem ment át a C szakaszba. Ebből az a tanulság, hogy nem elég megállapítanunk, formailag milyen szintet ért el a társadalmi kommunikáció az adott társadalomban, hanem az általa közvetített tartalmak együttesére is figyelniünk kell (még ha ezek részben nem is voltak tudatosak). Ha az agitátorok nemzeti jelszavai és céljai, melyekkel megfogalmazzák a társadalmi feszültségeket, ténylegesen összhangban vannak a nem-domináns etnikai csoport többségének közvetlen, mindennapi tapasztalatával, iskolázottságának színvonalával, szimbólumainak és sztereotípiáinak a rendszerével, akkor a C szakasz aránylag rövid idő alatt elérhető.

A sikeres nemzeti mozgalom modellje legalább a következő négy elemet mindig magába foglalja: (1) legitimációs válság, mely társadalmi, erkölcsi és kulturális feszültségekhez kapcsolódik; (2) a vertikális társadalmi mobilitás szükséges szintje (amikor a nem-domináns etnikai csoportból tanult emberek kerülnek ki); (3) a társadalmi kommunikáció elég magas szintje, ideértve az írni-olvasni tudást, iskolázást és a piaci kapcsolatokat; és (4) a nemzet szempontjából releváns érdekelletétek. Ez a modell nem kíván mindent megmagyarázni a nemzeti mozgalmak hosszú és összetett történetében. Hadd illusztráljam ezt úgy, hogy jelzem azokat a problémákat, melyek a „nacionalizmus-elméletek” sokasága ellenére mindmáig megoldatlanok.

A modell által jelzett hiányosságok

Komparatív kutatásaim során a 19. századi Európa nemzeti mozgalmainak B szakaszára jellemző társadalmi konstellációkra összpontosítottam. A C szakaszcól mindeddig nem készültek hasonló tanulmányok.¹⁰ Itt is nagy szükség van az összehasonlító elemzésre, melynek nemcsak azok a társadalmi csoportok képezik a tárgyát, amelyeket az immár tömeges vonzást kifejező nemzeti program mozgósít, hanem a program agendáján szereplő három fő elem viszonylagos jelentősége is. Ezeknek nem csupán egyetlen, ideális kombinációjuk volt lehetséges. A korabeli nemzeti mozgalmak kulturális, politikai és társadalmi törekvései közti kölcsönös kapcsolatokat kell kutatnunk, valamint az egyes mozgalmak belső struktúráját, a belőlük eredő sajátos követeléseket. Tudjuk, hogy ezek sokféle változatban léteztek. Továbbá, amikor a politikai követelések előtérbe kerültek a nemzeti programban, maga a mozgalom is elkerülhetetlenül a hatalmi harc csataterévé vált, melyen nemcsak az uralkodó nemzettel folyt a küzdelem, hanem a nemzeti mozgalom vezetésén belüli erők is harcoltak egymással. Ebben a helyzetben a nemzeti mozgalom vezetését az értelmiségtől jellegzetesen tágabb értelemben vett professzionális rétegek vették át.

A komparatív kutatás másik létfontosságú területének számít a vezető patrióták, mindenekelőtt a régió nemzeti értelmiségének társadalmi hovatartozása. A korabeli cseh, lengyel, szlovák és német értelmiségiek esetében előzetes összehasonlításra vállalkoztam, mely arra hívta fel a figyelmet, hogy kihasználatlan lehetőségek rejlenek itt a nemzeti sztereotípiák, a hazafiak politikai kulturája és társadalmi érzületeik interpretációja előtt. A korszakban olyan feltűnő különbség van a német és cseh értelmiségiek között társadalmi származásuk tekintetében, hogy ez mindkét csehországi csoport nemzeti mozgalmát új oldalról világítja meg.¹¹ Tegyük hozzá, ezidáig keveset foglalkoztak azokkal az értelmiségiekkel, akik képzettségük, műveltségük és etnikai kötődésük miatt elvileg csatlakozhattak volna a nemzeti mozgalomhoz, de mégsem tették. Többet kellene tudnunk erről a nemzeti szempontból közömbös vagy asszimilált értelmiségről is.

Végül meglepőnek tűnhet a múlt századi nemzeti mozgalmakkal foglalkozó mai kutatások egyik döntő hiányossága. Sokat ironizáltak már a történelmi legendákon és a fiktív múlton, amivel a korabeli patrióták léptek elő,¹² de valójában nem sokat tudunk arról, hogy mi volt a történelem tényleges

szerepe a nemzeti mozgalmak kialakulásában és fejlődésében. Ugyanis több mozgalom a történelmi tapasztalatok valóságos tárával élt, melyet a nemzet-építés folyamatának első, premodern szakasza hozott létre; ezek később sokféleképp tükröződtek a nem-domináns etnikai csoport tudatában. Tipikus módon a nemzeti mozgalom kezdetén jelentkező történelmi gondolkodás eltérő volt attól, ami a vége felé alakult ki. Tanulságos lenne, ha ebből a szempontból is összehasonlítanánk Nyugat- és Kelet-Európát, az uralkodó és az alávetett nemzeteket. Gondolatébresztő eredményeket kapunk, ha egymás mellé tesszük a korabeli német és cseh történelmi regényeket, ahogy nemrég magam is megpróbáltam ezt: az előbbieket többnyire a (főleg porosz) uralkodók és nemesek soraiból veszik a hőseiket, míg az utóbbiakban csak ritkán szerepel ez a réteg.¹³

Az „új nacionalizmusok” a régieket ismétlik

Mennyire segíthet a felvázolt modell – melyet a 19. századi európai nemzeti mozgalmak kutatása során dolgoztunk ki – a mai közép-kelet-európai „új nacionalizmusok” megértésében? Nyilvánvalóan felületes az a konvencionális nézet, miszerint a jelenlegi zűrzavar a régóta elfojtott irracionális erők elszabadulásának következménye, amelyeket „mélyhűtöttek” a kommunizmus alatt, ötven év múltán pedig teljes egészében újjáéledtek. Ez a szertelen elgondolás közelebb áll a tündérmesék világához, mint a történelmi folyamatokhoz. Sokkal közelebb áll a valósághoz, ha a Közép-Kelet-Európát az elmúlt egy évtized során átalakító erőket „új nemzeti mozgalmaknak” tekintjük, melyek céljai sokban hasonlítanak a 19. századi mozgalmakéihoz, de számottevő eltéréseket is mutatnak.

A legfeltűnőbb hasonlóság az, hogy korunkban ugyanaz a három törekvés észlelhető, mely a száz évvel ezelőtti nemzeti programokat jellemezte. A specifikus célkitűzések természetesen nem azonosak a korábbi nemzeti mozgalmakéival, de általános irányvételük már közeli rokonságot mutat. Újra felszínre kerültek a nyelvi és kulturális követelések, elsősorban persze a volt Szovjetunió területén. Itt a hivatalos politika nem nyomta el annyira a helyi nyelveket, mint gyakran a cári uralom. A két világháború között még támogatta is őket: ekkor az ukrán, a belorusz, a kaukázusi és a közép-ázsiai helyi nyelveket használták az iskolai oktatásban és a sajtóban. A háború után megszerzett nyugati területeken viszont nem ezt a politikát követték, ha-

nem egyre inkább az orosz tettek közéleti nyelvvé. Innen ered, hogy a nyelvi kérdések ma fontossá válnak ebben a térségben; hogy Észtország a saját nyelvének ismeretéhez köti a polgárjogokat, Moldávia pedig újra bevezeti a latin ábécét. A Bug és a Dnyeszter folyótól nyugatra a nyelvi követelések kevésbé szembeötlőek. Ugyanakkor az 1970- 80-as években az a kampány volt Jugoszlávia szétesésének egyik első jele, mely arra törekedett, hogy a horvát teljesen önálló nyelvként váljék külön a szerbtől; a Szlovák Irodalmi Intézet (Matica) ugyanígy a nyelvi érvek hangsúlyozásával járt élen a szlovák nemzeti függetlenség követelésében.

Míg a nyelvi elem jelentősége területenként változó, a politikai elem minden esetben központi helyet kap. Mindkét fő célkitűzésnek megvan a múltbeli megfelelője. Egyrészt a demokrácia igénye megfelel a polgári jogok követelésének a „klasszikus” mozgalmak programjában, másrészt a teljes függetlenség utáni vágy az etnikai autonómiára való törekvést idézi fel a 19. századból. Az esetek többségében, bár nem mindegyikben (Szlovénia, Horvátország vagy Szlovákia) a háború előtti független államiság tapasztalata adja a követendő mintát. 1992-re Kelet-Közép-Európa nagy részében teljesen visszaszerezték a politikai függetlenséget, ma a volt Szovjetunió tagköztársaságai legalább jogilag szuverén államok. Ebben a helyzetben az energiák abba az irányba fordulnak, melyet most az elnyert függetlenségnek kell megszabnia, vagyis a külső szomszédokkal és a hazai kisebbségekkel való politizálás kérdése felé.

Végezetül, az új nemzeti mozgalmak sajátos társadalmi programot hirdetnek meg, olyan körülmények közt, amelyekben az uralkodó osztályok tipikus módon gyorsan cserélődnek. Ezeknek a mozgalmaknak a vezetői nagyon sajátos célt tűznek ki: úgy akarják kiteljesíteni a nemzet társadalomszerkezetét, hogy a nyugati államokéhoz hasonló tőkés osztályt hoznak létre, melyben ők maguk kívánnak vezető szerepet játszani. A múlttal való formai analógia itt is szembeötlő.

Ezeken kívül még jónéhány fontos hasonlóság vehető észre. A 19. században a B szakaszba való átmenet olyan korszakban ment végbe, mikor a régi rendszer és társadalmi rendje szétesőben volt. A hagyományos kötelek gyengülésével vagy felbomlásával az új kollektív identitás igénye egyetlen nemzeti mozgalomban egyesítette a különböző társadalmi rétegeket, később pedig a különböző politikai irányzatokhoz tartozó embereket. Hasonlóan bomlanak fel ma is a családi kötelek a kommunista rendszer

és a központi tervgazdaság összeomlása után, általános nyugtalanságot és bizonytalanságot hagyván maguk után, melyben a nemzeti eszme veszi át a kollektív integráció szerepét. A súlyos válsághelyzetben az emberek jellemző módon hajlanak arra, hogy túlértékeljék a saját nemzeti csoportjuk kínálta biztonságérzetet.

A nemzeti csoporttal való azonosulás viszont éppúgy magába foglalja a nemzet megszemélyesített képének konstrukcióját, mint a múlt században. Dicső múltját az állampolgárok egyéni emlékezetük részének vélik, veseségeit még ma is úgy élik meg, mintha saját bukásuk lenne. A megszemélyesítés eredményeként az emberek a nemzetüket – vagyis önmagukat – nem pusztán metaforikus értelemben tekintik egyetlen testnek. Ha sérelem éri a nemzet valamely részét, az egész megérzi azt, s ha asszimiláció fenyegeti az etnikai csoport egyik ágát – élhet mégoly távol is az „anyaországtól” –, a megszemélyesített nemzet tagjai könnyen a nemzettest megcsonkításaként érzékelik.

A megszemélyesített nemzeti test persze éppúgy teret igényel magának, mint a 19. században. A térrel kapcsolatos egykori és mai követelések általában kétféle alapra támaszkodnak, melyek gyakran igencsak ellentmondásos viszonyban állnak egymással: egyrészt az etnikailag homogén lakosság, mint közös nyelvi-kulturális csoport által meghatározott terület elvére, másrészt a hagyományos határokkal rendelkező, gyakran más etnikai csoportokat kisebbség gyanánt magába foglaló történelmi terület gondolatára. A 19. században a második kritérium különös jelentőséget kapott az úgynevezett „történelmi nemzetek” szempontjából. A csehek a nemzettest részének tekintettek mindent, ami Cseh- és Morvaország határain belül volt; a horvátok magukénak mondták a középkori királyság mindhárom részét; a litvánok Vilnót, a lengyel-zsidó várost tartották igazi fővárosuknak. Ma ez a minta potenciálisan még jobban elterjedhet, hiszen a múlt században „történelminek” nevezett nemzetek mellett azok is megjelentek, melyek a háború előtt kerültek történelmileg releváns fázisba, amikor is önálló észt és lett állam alakult, vagy akár a háború alatt, mikor a szlovákok és horvátok protektorátusra tettek szert a nácik felügyelete alatt. Ebben a helyzetben az új nemzeti mozgalmak vezetői ismét hajlanak rá, hogy az államhatárt a nemzet határává nyilvánítsák, és a „saját” területükön élő etnikai kisebbségeket kívülállóként kezeljék, melynek megtagadhatják az identitáshoz való jogát, tagjait pedig elűzhetik. A pszicho-geográfia megint fontos szerepet

játszik Európában, hiszen az elemista gyerekek folyton az ország hivatalos térképét látják az iskolában.¹⁴

Etnolingvisztikai követelések és a lefokozódás problémája

Miért kerülnek oly gyakran első helyre az etnikai és nyelvi hivatkozások annyi közép- és kelet-európai új nemzeti mozgalom programjában, kérdezhetnénk, miközben a nyugati világ búcsút kíván venni az etnicitástól, mint a gazdasági élet szervező elvétől? A térség klasszikus nemzeti mozgalmairól szerzett tapasztalatunk magyarázatot kínál erre.¹⁵ Amikor a 19. században megindult az agitálás, a nem-domináns etnikai csoport tagjai nem rendelkeztek politikai képzettséggel, hiányzott a civil társadalomra jellemző közéleti tapasztalatuk. Ilyen adottságok mellett nem lett volna hatása a polgári vagy emberi jogok politikai diskurzusának. A „szabadság” a feudális terhek eltörlését, a föld akadálytalan használatát jelentette a cseh vagy az észti paraszt számára, nem a parlamentáris rendszert. A közös nyelv és szokások valóságát könnyebben meg tudták ragadni, mint az alkotmányos szabadság távoli eszméit. Némileg hasonlít ehhez, hogy ötven év diktatúra után ma nagyrészt még hiányzik a civil társadalmi műveltség, s a nyelvi és kulturális hivatkozások ismét az artikulált politikai követelések pótlékaiként működnek – ezt látjuk az egykori jugoszláv tagköztársaságokban, Romániában és a balti államokban. A gyakorlatban ez ott is előfordul, ahol a hivatalos diskurzus a demokráciát és a polgárjogokat visszhangozza.

A nyelvi és etnikai követelések természetesen nem mindenhol egyformán fontosak. De helyenként, különösen az egykori Szovjetunió számos köztársaságában, az uralkodó nemzet nyelve a politikai elnyomás fő szimbóluma maradt, függetlenül a helyi nyelv státusától. A 19. században nagyrészt nyelvi kérdések körül forgott az akkori nemzeti mozgalmak küzdelme a Habsburg Birodalom német nyelvű bürokráciája, a cári birodalom orosz bürokráciája, vagy az oszmán birodalom hivatalnoki kara ellen. A függetlenségükért küzdő kis nemzetek saját nyelvüket ma is magától értetődően a szabadság nyelvének tekintik. Nagyobb a tét, mint a presztízs és a szimbolizmus. Amennyiben az uralkodó nemzet tagjai nem fogadják el a tényleges nyelvi egyenlőséget, az mindig anyagi hátrányt jelent a nem-domináns etnikai csoport számára. Az Osztrák-Magyar Monarchiában a német és magyar nyelvűek nem akarták megtanulni vagy használni a „saját” területükön

élő más etnikai csoportok nyelvét. Amikor 1918-19-ben felbomlott a Monarchia, sokan egyszercsak hivatalosan kisebbségi státusban találták magukat. Ennek ellenére, jellegzetes módon, továbbra sem akarták elfogadni a kisebb, de már domináns nemzetek – többek közt a csehek, románok és a lengyelek – nyelvét, akiknek az uralma alatt éltek. Ennek a robbanásveszélyes helyzetnek végzetes következményei lettek a Harmadik Birodalom megjelenésével. Ma is hasonló lefokozódásnak lehetünk tanúi, különösen az oroszok esetében, akik a külső köztársaságokban kisebbségi helyzetbe kerülnek a nemzeti mozgalmak által épített független államokban. A *Völkssdeutsche*, és – ha szabad ezzel a kifejezéssel élnünk – a „*Völkssrussen*” helyzete közti történelmi párhuzamok feltűnőek és nyugtalanítók.

A posztkommunista helyzet sajátossága

Mi a szerepe a nemzeti szempontból releváns társadalmi konfliktusoknak a mai körülmények közepette? Elméletileg feltételezhető, hogy nem jönnek létre, ha az érdeellentétek közvetlenül – politikai és társadalmi formában – fejeződhetnek ki. Bár ezen a téren még korlátozott a tudásunk, az azért bizonyos, hogy több ilyen jellegű konfliktus hegyeződik ki a nemzeti kérdésre. Ebből a szempontból nem is az a leggyakoribb, hogy a helyi értelmiség konfrontálódik a nómenklatúra más etnikai eredetű elitjével, mely nem hajlandó megtanulni a helyi nyelvet (ez a paradigmátikus balti helyzet). Tény, hogy a nemzeti szempontból releváns társadalmi konfliktusok zöme különbözik a klasszikus 19. századiaktól, s a tegnapi és a mai Közép-Kelet-Európa társadalmi struktúrája közti mély eltérések nyomát hordják magukon.

A térség mai helyzete sok szempontból egyedi az európai történelemben. A tervgazdaságra és a nómenklatúra uralmára épülő régi rend hirtelen eltűnt, és politikai, társadalmi irt hagyott maga után. Ilyen körülmények közt az új elit, melyek a régi rendszer alatt szereztek képzettségüket, jelenleg pedig a nemzeti mozgalom élén állnak, gyorsan a társadalom vezető pozícióiba kerültek. A nem-domináns etnikai csoport képzett rétegei hasonló célokra törtek a 19. században, de minden pozícióért az uralkodó nemzet intézményesült elitjével kellett megküzdeniük, sikerüknek pedig az volt a feltétele, hogy elfogadják a fölöttük lévő osztály hagyományos életformáját, erkölcsi rendjét és játékszabályait. Ezzel szemben ma a győzelem és

a hatalom legfelsőbb szintjei felé történő vertikális társadalmi mobilitás nem függ a hagyományos szokásoktól, hanem sokszor egyszerűen az egyéni vagy nemzeti egoizmus eredményének tűnik. A társadalom csúcsán keletkezett úr nagyon gyors karrierekre adott lehetőséget, és új uralkodó osztály alakul ki, melynek három fő összetevője van: a kezdő politikusok (sokan közülük szemben álltak a korábbi rendszerrel), a veterán bürokraták (ezek a régi tervgazdaság legügyesebb menedzserei) és a kialakuló vállalkozói kör (mely néha kétséges eredetű tőkével rendelkezik). Mindeddig az a harc jelenti a posztkommunista társadalom legintenzívebb érdekkonfliktusát, mely a privilegizált pozíciókért folyik ezeken a csoportokon belül és közöttük; ott pedig, ahol különböző etnikai csoportok tagjai élnek ugyanazon a területen, ez a szembenállás kelti a legnagyobb, nemzeti szempontból releváns feszültséget.

A helyzet kockázatait nagymértékben fokozza a mai és a korábbi konszolidáció másik feltűnő különbsége. A 19. században a nemzeti szempontból releváns érdekkonfliktusok jellemzően a gazdasági növekedés és a társadalmi fejlődés folyamataiból eredtek, melyek a hagyományos kézművesréteget szembeállították a modernizáló iparosokkal, a kisparasztokat a nagybirtokosokkal, a szerényebb vállalkozókat a nagy bankárokkal, akik mindannyian az egyre nagyobb méretű tortából akarták kiharítani a maguk részét. Mint tudjuk, ma az ilyen jellegű konfliktusok gazdasági pangás és hanyatlás közepette bontakoznak ki, melyben a torta egyre kisebb lesz. Ebben a helyzetben nem meglepő, ha a nemzeti mozgalmon belüli konfliktusok köre lényegesen tágabb, mint a múltban. Ennek az az egyik következménye, hogy nemigen lehet egyetlen nemzeti programról beszélni, hiszen széles spektrumon helyezkednek el azok a politikai álláspontok, melyeket a jelenlegi pártok, még a (hitelesen) „nacionalista”, de módszereikben és céljaikban olykor nagyon is eltérő pártok programjai képviselnek. Ugyanakkor a társadalmi kommunikáció minőségileg magasabb szintje, amit a modern elektronikus média biztosít, lehetővé teszi, hogy a nemzeti agitálás sokkal gyorsabban alakuljon át tömeghangulattá. Nagyobb a lehetősége a nép manipulációjának, s annak, hogy nemzeti érdekeket találjanak ki ott, ahol nem erről van szó. Közép-Kelet-Európában a tömegkommunikációs eszközök ellenőrzése életbevágó a hatalmi harcban, szakszerű használatuk rendkívüli hatalmat ad azok kezébe, akik ellenőrzik. És ezzel még nem is tekintettünk át minden következményt.

A mai helyzetben van még egy különbség, amely ellensúlyozó hatást fejthet ki. A 19. században a nemzeti mozgalom, a nemzetépítés folyamata, valamint a nacionalizmus is közös jelenség volt mindenütt Európában. Közép-Kelet-Európa új nemzeti mozgalmi ezzel szemben olyan pillanatban lépnek színre, amikor az európai integráció gondolata történelmi valósággá vált a kontinens nyugati részén. Nagy vita folyik akörül, hogy ez milyen formát öltjön. Két szembenálló irányzat vitatkozik az EU alkotmányos jövőjéről: az egyik olyan kontinenssé tenné Európát, ahol nem számít az állampolgárok etnikai hovatartozása, míg a másik ragaszkodik a hagyományos etnikai identitásokhoz, és különálló nemzetállamok egységeként építené fel Európát. Függetlenül e nézeteltérés kimenetelétől, nem hagyható figyelmen kívül, hogy az egykori kommunista zónában az összes nemzeti mozgalom mindenkor vezetői kifejezik abbéli kívánságukat, hogy belépjenek az egyesült Európába. Ebből a szempontból a csoportidentifikáció kétféle, egymást kiegészítő folyamatáról beszélhetünk Közép-Kelet-Európában: az egyik a nemzeti, mely a térség különböző etnikai csoportjainak történelmi tapasztalatán alapul, és a fent leírt konfliktusokat gerjeszti, a másik az európai, mely új távlatokat és reményeket tükröz. Amennyiben a klasszikus nemzeti mozgalom periodizációjának fogalmait az európai integrációra alkalmazzuk, Nyugat-Európában minden bizonnyal a B szakasz sikeres második fázisát találunk, míg Közép-Kelet-Európában csak a B szakasz kezdete lenne látható; itt egyébként is fontos, hogy megkülönböztessük az oppor­tunista nyilatkozatokat (melyek csak gazdasági érdekből hivatkoznak az európai ideálokra) a valódi kulturális, politikai aspirációktól.

Perspektívák vagy katasztrófa?

Vajon mi lesz a korábbi kommunista zóna új nemzeti mozgalmainak a hatása a kontinens egészére? A most zajló tragikus folyamatok túlságosan is nyilvánvalóvá teszik a helyzet veszélyeit azon a területen, amit tegnap még Jugoszláviának hívtunk. Ahol kizárólagosan a nemzet etnikai sajátosságaira összpontosítanak, hamar feléled – a szó valódi értelmében vett – nacionalista politizálás. Amikor ez a dinamikus erő elszabadul, a moralizáló vagy humanista megközelítésmódok jellemzően hiábavalónak bizonyulnak, nem azért, mert követők tehetségtelenek lennének, hanem mert az új mozgalmak, ha egyszer tömeges jellegűvé válnak, sem racionális érvekkel nem

téríthetők más irányba, sem politikai erővel nem nyomhatók el (ez még radikalizálhatja is őket), ahogy azt az elődeikről szerzett tapasztalat mutatja. Mennyire fenyegeti ez az integrációt, sőt, az európai stabilitást?

Köztudott, hogy a térségben a klasszikus nemzeti mozgalomnak az volt a legsúlyosabb következményük, hogy hozzájárultak az első világháború kitöréséhez. Ma a közép-kelet-európai „új nacionalizmusok” bírálói a fatális eseménysorozat ismétlődésének veszélyére figyelmeztetnek. Arról azonban elfeledkeznek, hogy lényegében a nagyhatalmak nacionalista politikája vezetett a háborúhoz – a kisállamok és nacionalista politikusaik konfliktusai jóformán alig jelentettek többet, mint hogy gyújtóanyagot adtak a nagyhatalmak kezébe. A mai „etno-nacionalizmus” jelensége kis etnikai csoportokra vagy nemzetekre korlátozódik, és nemzetközi szinten távolról sincs jelentős súlyuk. Az általuk kiváltott konfliktusok csakugyan a regionális instabilitás tényezői, de nem veszélyeztetik ugyanúgy Európa békéjét, mint a századfordulón, vagy legalábbis addig nem, míg egyik nagyhatalom sem akar hasznot húzni belőlük. Jelenleg ennek igen távoliak a kilátásai, hiszen Oroszország kivételével minden jelentős európai állam az Európai Közösségbe tömörül. Mindazonáltal nem lenne bölcs dolog teljesen figyelmen kívül hagyni azt a lehetőséget, hogy a vezető nyugati államok ilyen téren érdekelt politikusai vagy pártjai az új nemzeti mozgalmak kihasználásával tághatják befolyási szférájukat. Volt, aki így értelmezte a németek szlovéniai és horvátországi kezdeményezéseit. Ugyanakkor van egy másik probléma is, mely ma a térségben kísért, és inkább a két világháború közti időszakra emlékeztet, mint a múlt századra: a kisebbségek helyzete a posztkommunista államokban. Ezek a kisebbségek két típusba sorolhatók. Az egyikbe a viszonylag kompakt területen, más nemzet által dominált államban élő etnikai csoportok tartoznak, akik egyúttal a határ túloldalán élő nemzethez is tartoznak: például a szlovákiai és erdélyi magyarok, a morvaországi lengyelek, az észtországi oroszok, a koszovói albánok. A másik csoporthoz azok az etnikumok tartoznak, amelyek nem saját országukban és szétszórtaan élnek, mint a magyarországi szlovákok és németek, a szerbiai románok, a macedóniai törökök, és mindenütt a cigányok. Mindkét esetben keletkezhetnek olyan kisebbségi mozgalmak, melyek formailag a nemzeti mozgalmakra hasonlítanak, de azzal a lényeges különbséggel, hogy független nemzetállamot nem remélhetnek. Ezeknek a mozgalmaknak az lehet a fő céljuk, hogy politikai autonómiát szerezzenek vagy határrevíziót érjenek el. Célki-

tűzéseik adott esetben persze nagyobb robbanásveszéllyel járhatnak, mint az új nemzeti mozgalmak saját céljai.

Végezetül fel kell tennünk a kérdést: a 19. századi Európa klasszikus nemzeti mozgalmairól szerzett tudásunk alapján mit tekinthetünk megváltoztathatónak, és mit megváltoztathatatatlannak az új mozgalmak dinamikájában? Tegnap és ma is minden nemzeti mozgalomnak alapvető előfeltétele a régi rend mély válsága, ami legitimitásának, az őt fenntartó értékeknek és érzelmeknek a csődjével jár. A jelenlegi mozgalmak esetében ez a válság gazdasági depresszióval és széles körű társadalmi hanyatlással jár együtt, melyek növekvő népi elégedetlenséget keltenek. De mindkét időszakban van a helyzetnek egy harmadik döntő tényezője: a néptömegek politikai kultúrájának és tapasztalatának alacsony szintje. A három feltétel, vagyis a társadalmi válság, a gazdasági recesszió és a politikai tapasztalatlanság egybeesése specifikus jelenség a mai helyzetben, hatásait pedig felerősíti a társadalmi kommunikáció egyre nagyobb sűrűsége és gyorsasága. Amikor a hatalmi rendszer – az abszolutizmus, illetve a kommunizmus – egyfajta liberalizálódáson ment át, elkerülhetetlenek lettek a rendszerrel szembeni társadalmi és politikai mozgalmak. Ezek akkor váltak nemzetivé, ha két további tényező is közrejátszott: a teljes nemzeti élet valós hiányosságainak, valamint az egyenlőtlen fejlődéssel járó, számottevő feszültségek megléte, melyek nemzeti konfliktusként artikulálódhattak. Ha ezek a nemzeti mozgalmak tömeges jelleget öltenek, a kormányzati tiltás vagy az erő alkalmazása nem tarthatja fel őket, sem a múlt században, sem jelenleg. Az iskolai állampolgári nevelés, a média és a foglalkoztatottságban ésszerű etnikai arányokat biztosító hivatalos intézkedések ma legfeljebb másfelé téríthetik őket, abba az irányba, amit „európainak” vélünk. Ezeknek az intézkedéseknek jól látható korlátai vannak. A jelenlegi helyzetben rejlő veszélyek egyetlen igazi orvossága sajnos a leginkább utópisztikus: a térség gazdasági válságának megoldása, az új prosperitás eljövetele.

Fordította Erdősi Péter

JEGYZETEK

- ¹ Lásd a szerző két munkáját: *Social Conditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge, 1985, és *Narodni Hnutí v Evropě 19. Století*. Prága, 1986.
- ² A „nacionalizmus” fogalma meglehetősen későn honosodott meg a tudományos nyelvhasználatban; valószínű, hogy Carlton Hayes amerikai történész munkássága, különösen a *Historical Evolution of Modern Nationalism* (New York, 1931) előtt nem volt elterjedt. A Kemiläinen *Nationalism. Problems concerning the Word, the Concept and Classification* (Jyväskylä, 1964) című vizsgálatából kiderül, hogy a két világháború között még ritkán használták Európában. E. Lemberg volt az első jelentős európai tudós, aki szisztematikus elemzés keretében élt a fogalommal: *Der Nationalismus*. 2 kötet, Hamburg, 1964.
- ³ Ha összevetjük, hogy hány nemzeti mozgalom fordul elő a 19. századi Nyugat- és Kelet-Európában, körülbelül ugyanilyen számot kapunk, de változnak az arányok, ha azt a kérdést tesszük fel, hogy hány autonóm középkori kultúra integrálódott vagy szűnt meg az egyes régiókban. Nyugaton ugyanis csak néhány ilyen kultúra maradt fenn, és képezte a későbbi nemzeti mozgalmak alapját, ami másokról (alnémet, arab, provanszál stb.) nem mondható el. A nyugati monarchiák általában véve sikeresebben asszimilálták a „nem állami” kultúrákat, mint a Habsburg, a Romanov vagy az Oszmán Birodalom.
- ⁴ Voltak olyan nemzeti mozgalmak, melyek igen korán célul tűzték ki a függetlenséget – például a norvég, a görög és a szerb –, de mások csak később jutottak el idáig, az első világháború kivételes körülményei között – ilyen a cseh, a finn, az észti, a lett és a litván mozgalom –, míg olyanok is akadnak – a szlovén vagy a belorusz –, amelyek meg se fogalmazták ezt a célt. A katalán eset élő példa arra, hogy még egy erőteljes nemzeti mozgalom sem mindig áll elő a független állam követelésével.
- ⁵ Ld. *Nations and Nationalism*. Oxford, 1983, több helyen.
- ⁶ Ld. Deutsch művét: *Nationalism and Social Communication*. Cambridge, Mass., 1953. Más kutatók is hangsúlyozták, hogy szem előtt kell tartani a társadalmi kommunikáció fontosságát a nemzeti érzés megértése érdekében, de nem vették át Deutsch szemléletét, terminológiáját. Ld. például Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London, 1983, és 1991-es bővített kiadása.
- ⁷ Otto Bauer értette meg először, hogy milyen kapcsolat fűzi a nemzetépítés folyamatát a társadalom általános kapitalista átalakulásához; O. Bauer: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Bécs, 1907.
- ⁸ A nyugati szakirodalom nem elemzi ezt az esetet; ld. J. Tomaszewski: *Zdziejów Polesia 1921-1939*. Varsó, 1963, 25, 32. o. skk.

- ⁹ E nemzeti szempontból releváns konfliktus jelentőségére először *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegungen bei den kleinen Völkern Europas* (Prága, 1968) című könyvemben mutattam rá. A nem foglalkoztatott értelmiségiek problémájának további, részletes elemzését ld. A. D. Smith: *The Ethnic Revival in the Modern World*. Cambridge, 1990.
- ¹⁰ Mivel a problémával foglalkozó esettanulmányok hiányoznak, Eric J. Hobsbawm nem tudta elemezni a C szakasz társadalmi strukturáját legújabb könyvében: *Nation and Nationalism 1789-1945*. Cambridge, 1990. (*A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest, 1997, Maecenas.)
- ¹¹ Részeredményeket közöltem egy tanulmányomban, Miroslav Hroch: *Das Bürgertum in den nationalen Bewegungen des 19. Jahrhunderts – ein europäischer Vergleich*. In Kocka, Jürgen (szerk.): *Bürgertum in 19. Jahrhundert*, 3. kötet. München, 1988, 345. o. skk.
- ¹² A könnyelmű reakció tipikus példáját találjuk W. Kolarznál: *Myths and Realities in Eastern Europe*. London, 1946.
- ¹³ *Die bürgerliche Belletristik als Vermittlerin des bürgerlichen Geschichtsbewusstsein: deutsches und tschechisches Geschichtsbild im Vergleich*. Bielefeld, 1987, ZIF
- ¹⁴ A pszicho-geográfáról mint a nemzeti identitás tényezőjéről ld. F. Barnes (szerk.): *Us and Them: The Psychology of Ethnonationalism*. New York, 1987, 10. o. skk.
- ¹⁵ A „Keleten” és „Nyugaton” jelenleg zajló nemzeti mozgalmak jóval kevésbé hasonlíthatók össze ma, mint 1918 előtt. A nyugati nemzeti mozgalmak (például a katalán, baszk, walesi, breton és a skót) tipikus módon még mindig a C szakasznál tartanak, vagy a 19. században kezdődött B szakasznál, míg a keleti mozgalmak többsége (például a cseh, észt, litván és lengyel) szert tett a nemzeti függetlenség-re az első világháború után, mások pedig (például a belorusz és az ukrán) most kezdik újra a félbeszakadt B szakaszt vagy (mint a szlovák és a horvát esetben látjuk) C szakaszt.